

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ НЕОЛОГІЗМИ В РОМАНІ ВАСИЛЯ БАРКИ «ЖОВТИЙ КНЯЗЬ»

Анотація. У статті йдеться про індивідуально-авторські утворення, засвідчені в романі Василя Барки «Жовтий князь»; проаналізовано їхні формально-структурні та функціонально-стилістичні особливості; з'ясовано семантичні особливості окремих груп новотворів, їхню дериваційну базу та способи продукування.

Ключові слова: індивідуально-авторське утворення, новотвір, дериваційна база, спосіб словотворення.

Аннотация. В статье исследуются индивидуально-авторские образования, представлены в романе Василия Барки «Желтый князь»; анализируются их формально-структурные и функционально-стилистические особенности; характеризуются семантические особенности отдельных групп новообразований, их деривационная база и способы образования.

Ключевые слова: индивидуально-авторское образование, новообразование, деривационная база, способ словообразования.

Summary. The article presents the individual-author's deposits which are attested in the novel by Vasyl' Barka "Zhovtyi Knyaz'" („Gellow Duke"); their formal-structural and functional-stylistic peculiarities are analyzed here; the semantic peculiarities of the discrete groups of neologisms, their derivative base and the ways of their formation are also ascertained in the article.

Key words: individual-author's deposits, neologism, derivative base, the way of formation.

Значна увага вітчизняних лінгвістів нині зорієнтована передусім на дослідження функціонального аспекту мови як засобу вербальної комунікації [5, с. 223]. Причому джерельною базою таких досліджень доволі часто слугують художні твори видатних митців, які зробили свій вагомий внесок не лише в мовотворчий процес, але й у розбудову мовної системи.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики індивідуальне мовлення письменників стає об'єктом посиленого інтересу, адже мова літературного твору відображає динамічні процеси, що відбуваються у сферах матеріальної та духовної культури народу.

Одним з таких творів, який яскраво ілюструє кризові моменти розвитку суспільства, коли загострюються питання про ідеали, світогляд людини, добро і зло, морально-етичне виховання й аморальність, духовність і бездуховність, життя та смерть і т. ін., є роман-хроніка Василя Барки «Жовтий князь», що розкриває перед читачами широку панораму штучного голодомору 33-го, «оголоє» болючу правду про радянську тоталітарну систему, яка й уособлювала демона зла – жовтого князя [3]. А відтак цілком закономірно, що таке з'явище в літературі й репрезентація його загалом не могло залишитися поза увагою передусім літературознавців (Т. Головань, Н. Дроботько, О. Думанська, М. Лисенко, О. Логвиненко, О. Маланій, Я. Орлюк, С. Смірнов, Г. Швець, М. Ярмач та ін.). Не залишилися осторонь й мовознавці [1; 2]. Хоч, варто акцентувати, ті чи ті проблеми, пов'язані з індивідуальним стилем автора, розглядаються здебільшого принагідно [4]. Говорити про всебічне вивчення ідіостилю письменника, гадаємо, передчасно. Адже чимало цікавих лінгвістичних проблем є чи то частково розв'язаними, чи то й не розв'язаними взагалі.

У своїй статті ми поставили собі за мету «зазирнути» у робітню слова Василя Барки, зокрема його індивідуально-авторських новотворів зі значенням предметності, що демонструють експериментування з мовним матеріалом під час написання роману «Жовтий князь». Саме авторські інновації є тим потужним виражальним засобом, який ілюструє бездуховність «совождів», духовну деградацію тогочасного «партконоводства», духовне виродження та зубожіння «перепронакомуністичних» і духовну кризу представників «мухорянська» та суспільства загалом.

Індивідуально-авторські неологізми, засвідчені в романі Василя Барки «Жовтий князь», об'єднуються переважно навколо значення предметності (рідше непроецесуальної (статичної) ознаки: *Посланець вернувся, бо з сіней сільради виступили два сизомундирні міліціонери і покурюють* [3, с. 51]; *Зоставився один, думав свою думу без кінця: виходить: таки справді панують найчортячіші вороги неба і вірних* [3, с. 230]), яке в мовознавчій традиції закономірно розглядають як узагальнену назву субстанційних об'єктів, що є реальними предметами або сприймаються як такі в нашій свідомості. Матеріальні об'єкти, що репрезентують предметність, позначаються вербальними знаками з граматичним статусом іменника, який кваліфікують як «найномінативнішу частину мови». А відтак номінативні поля, що в комунікативному процесі забезпечують можливість мислити предметно й інтерпретувати предметну частину мовної картини світу, постійно відкриті для поповнення та оновлення, зокрема й за рахунок індивідуально-авторських новотворів [5, с. 170–171].

Індивідуально-авторські інновації, що функціонують у романі «Жовтий князь», стилістично виправдані; вони засвідчують мовну майстерність письменника, особливості його індивідуального стилю: *Між іншим, соратники, – не ті, що ратиці*

мають, а, так би мовити, «совожді»... [3, с. 172]; *Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили* [3, с. 196]; *Миرون Данилович виступив за поріг; дивиться, як нишпорять піднаказки скеповида – важного, ніби індик, і подібно обдудого сизістю, коли мимо проходить, натужуючись і пальці охряними очима, аж в руках стіпується...* [3, с. 94] тощо. Основу подібних індивідуально-авторських номінацій становить творча фантазія митця, яка створює суб'єктивні образи об'єктивних фрагментів дійсності.

Унаслідок суб'єктивного авторського переосмислення словотвірних законів сучасної української мови і порушення семантичної системності словотвірного типу виникають авторські номінації, завдяки яким В. Барка досягає відповідного стилістичного ефекту, подекуди й саркастичного, як-от у першому контексті, де значення узуальної лексеми *соратник* (< *ратник* – «боєць раті, воїн») не просто витлумачується через синонімічну індивідуально-авторську *совождь* (< *вождь*), але й актуалізується через близькозвучне слово *ратиці* – «рогове утворення в кінці ніг деяких ссавців; копито» (пор.: саме ратиці разом з рогами та хвостом, в увяленні людей, є однією з характерних ознак диявола, демона зла).

Загальновідомо, що індивідуально-авторські інновації є мовленнєвими експресивними одиницями, які по-новому, свіжо й оригінально позначають елементи об'єктивної дійсності. Причому засобом експресії служать та новизна і непередбачуваність, які виникають у результаті порушення структурно-семантичної моделі узуального, нормативного, слова. Особливо активне продукування індивідуально-авторських неологізмів пояснюється не тільки потребою посилити загальний емоційний вплив контексту на читача, збагатити образну палітру твору, а й прагненням автора реалізувати суб'єктивно оцінну модальність. Наприклад: *Бо то – їх талісмани, від яких навіюється відраза: передусім до кожного, хто з села і конає, згідно з рішенням партконоводства в столиці* [3, с. 215], де *партконоводство* ← *коноводство* ← *коновод* – «той, хто краде коней», тобто зухвалий і спритний крадій, якого зневажали; *Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна чому, а тобі ціна в партії – копійка зелена, якщо проморгав ество справи: чоломбитство «хазяїнові»!* [3, с. 54], де *чоломбитство* ← *чолом бити* – «просити кого-небудь про щось»; *Сьогодні на кожного туза-кремлівеця одна ферма працює* [3, с. 137], де юкстапозит *туза-кремлівець* ← *туз, кремлівець* демонструє соціально-політичний статус, психологічну характеристику та адміністративно-територіальну належність означеної особи (пор.: *туз* у переносному значенні – «поважна, впливова особа в якомусь колі людей, у якій-небудь сфері діяльності»; *кремлівець* – «привілейований, забезпечений чиновник вищого державного апарату»).

Утворення на зразок *туза-кремлівець* не мають смислу з позиції логіки звичайної мови, однак у названих конструкціях є колоритним виражальним засобом, що допомагає засудити безумство і бездуховність тоталітарної системи. З лінгвістичних поглядів інтерес викликає не тільки структурно-стильова маніпуляція словесним матеріалом, на основі якого виникають новотвори, а й закодована в них логічно обґрунтована інформація (пор.: стилістичний ефект досягається й унаслідок удалого обігрування узуальних та оказіональних елементів: *Так і не визначила мати з сином, хто ті чужоземці. Але бідні своєземці сиділи на брудній тротуарній цеглі: хлібороби, в яких віднято їхній хліб; хворі і збайдужілі від безконечного жодання, вбрані в лахміття, що держалося мотузками, обкрученими і зав'язаними в часті вузли* [3, с. 238], де контекстуальна антонімія (*чужоземець* – *своєземець*) надає експресивності і допомагає письменникові досягнути мети: максимально виразно передати жахливе становище безправної людини на рідній землі).

Адресат здійснює декодування повідомлюваного, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, який закладено в експресивному потенціалі лексеми: *Справді, скоро пригуркотіли вантажні авта і, позскакувавши з них, картузники ловлять і тягнуть, як скот, всіх, що, судячи з вигляду, – обшарпані і з торбами, – пустилися села* [3, с. 173], де *картуз + ник* ← *картуз* (пор.: у роки колективізації функціонували спеціальні загони, що затримували селян, які попри заборону влади вирушали до міста; елементом форми представників цих загонів був картуз); *Одного дня, коли знов зловлено «колоссяника», два його співучасники задихано проповзли мимо хлопця і, спинившись перевести дух, стиха повели розмову...* [3, с. 279], де *колосся + ник* ← *колосся* – це людина, яка, попри проголошену так званім «Законом про п'ять колосків» заборону, збирала колоски, щоб не померти з голоду.

Варто зауважити, що з-поміж індивідуально-авторських новотворів із частиномовним значенням предметності, засвідчених у романі, вирізняються слова, які автор продукує задля найменування осіб, здебільшого чоловічої статі. До того ж авторські найменування не є однотипними ні в семантичному, ні в словотвірному плані. Досить солідну групу складають відприкметникові похідні, що репрезентують характеристику особи за зовнішніми ознаками: *Якби тому рудцеві близько в очі заглянув, був би вражений – аж скипілістю біжать поблиски в окунюватих чоловічках кароокого крізь масивні, мов з криги січені, скельця окулярів* [3, с. 6]; *Рудун звелів поставити вартового при вході і допитувати свідків...* [3, с. 82]; *Круглавий жовтар їв і колов очима при кожній відповіді* [3, с. 176]. Подекуди прикметники, що послужили дериваційною базою, мають у своїй структурі суфікси, які виражають безвідносну міру якості:

Білявець, мов льонкуватий, але очі стемна-карі, з свічучими клинцями [3, с. 42]; *Ідучи тротуаром до вокзалу, мати і син бачать невисокого чорняця середніх років: фабричного, з вигляду, і підлітка, років шістнадцяти, що теж мав темний волос* [3, с. 236]. Десь-не-десь індивідуально-авторські номінації проходять значно складніший шлях: від прикметника → до іменника¹ → до іменника²: *Пишний товстунець підхопив свої великі валізи, обшиті блідно-жовтою шкірою, з блискучими мідяними обковами, і понісся в сусідній вагон* [3, с. 213], де *товстунець* ← *товстун* ← *товстий*; *З дверей виступив обтеклий височинець і ладнається курити* [3, с. 277], де *височинець* ← *височина* ← *високий*.

Назви осіб, що номінують їх через характерні зовнішні ознаки, подекуди й у своїй структурі містять компонент *вид* – «те саме, що обличчя; вигляд, зовнішність»: *Став пильно глядіти Мирон Данилович на сторони; знав, що двір – під горючими очима жовтовіда, який, здається, вночі бачить, як удень* [3, с. 56]; *Перед очима ті два: Отроходін і скеповид – як із примарення* [3, с. 83]. *І я ніби чув крижаний подих, коли читав вірш, – згадує великовид* [3, с. 157] (пор.: *З приятелів один – блідий і великовидий шатен; нерівне підстрижені вуса; і звис чорний дінурок від шкелець, крізь які мерехтять білясті очі* [3, с. 156]).

Чимало індивідуально-авторських номінацій утворено на основі дериваційної бази, що містить відповідну емотивну оцінку за внутрішніми характеристиками: *Підбігав з дядьками і Мирон Данилович, вкрай захеканий; всі хотіли таки впіймати скаженця – не дати йому згинуту на снігу* [3, с. 124]; *Хтось крізь завію поспішав за ними. Аж здригнувся Мирон Данилович із несподіванки, бо подумав, що то біжить шаленець* [3, с. 124]; *Ти ж мучся безпробовно, бо понурик надумав з кістками взяти всіх* [3, с. 6]. Іноді актуалізується не пряме, а переносне значення: *Радіють, сміються, папіроски викурюють і вціляють недопалками в вікно, – справжні пекельці* [3, с. 179]; *Таки обступлять мене темрявці, – зрештою подумав Мирон Данилович. – Мене задушуть, бо знаю причину* [3, с. 116].

Досить продуктивною є група індивідуально-авторських номінацій осіб за специфікою діяльності. З-поміж них вирізняються ті, які утворенні на основі двокомпонентної дериваційної бази, що передбачає дієслівно-іменникове словосполучення, за допомогою інтерфікса *-о* внаслідок основоскладання, яке супроводжується здебільшого нульовою суфіксацією: *Ні, він чоловік міцніший, ніж борщоїди думають; В їх імені накладає вимоги, як на лезах, до зерносійв, чужих очима* [3, с. 45] (пор.: *борщоїд* ← *істи борщ*; *зерносійв* ← *сіяти зерно*). У таких контекстах яскраво відбито такі інтралінгвальні фактори, як прагнення до експресивності та

тенденція до економії мовних засобів. Мінімум мовного матеріалу й максимум змісту маніфестує ряд номінацій з іменниковим компонентом хліб, репрезентованих діалогом дітей (Миколки та Андрійка), які, власне, дають відповідну оцінку тому чи тому суб'єктові через діяльність стосовно хліба: *Микола на них вимовив: – Хліботруси! – А ми ні: ми хліботруди, – сказав Андрій. – В основному вірно; але хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси. Андрій мовчки згодився; потім повідомив: – Я знаю, хто всякі другі. – Що знаси? – Є хлібопроси, і всякі. – Добре! – сказав Микола. – Твій горщик здібний варити. А ще? – Ну, є... хлібоноси і хлібовози. – Ще – хто? – Ще, зараз подумаю, є хліботорги, і хлібокупи, хлібокради. Це все. – Гарзд. А хто – ті, що хліб дають хлібопросам? Андрій думав і вагався, і не міг сказати; видно, знайшов слово, яке не задовольняло – плечима знизав від невирішення. – Звуться: хлібодани! – назвав Микола, – Їх мало; витіснили їх сильніші. Скажи, хто ті, що хліб беруть? – Хлібобери, чи ні... Микола поправив: – Вони хлібохани* [3, с. 51]. Зрідка подібні індивідуально-авторські утворення продукуються на основі дієслівно-прислівникових словосполучень: *За стайнями колгоспники, впрягшиися, як єгипетські дармороби до каменя, відтягали дохлу коняку в степ* [3, с. 134]; *Сина ж, як непевного, переведено в робочу команду, до тих, що люди зуть дурноробами* [3, с. 258] тощо.

Для творення назв осіб за специфікою діяльності письменник активно послуговується суфіксами *-ник, -щик, -ій, -ий, -ач*, що надаються здебільшого до дієслівних твірних основ: *Причаюється погубник під похил рослині в повіт відворотного вітру, ховаючи разуючий пахкіт* [3, с. 144]; *Вертаються погребники по нього, а він – готовий; поклали на підводу і їдуть до інших, що їх декілька лягло біля дороги* [3, с. 181]; *Як утішав сповісник, не чув Мирон Данилович* [3, с. 122]; *Берить лузгу, два лантухи!.. одбиральщики не зачеплять, бо нащо їм лузга* [3, с. 106]; *Осторонь стояли головні обдиричики: два в формі установи «круків» і два в штатському – теж гайворони, хоч в іншому пір'ї, з парткомів, «ишишки» звідти* [3, с. 110]; *Враз обпекла гіркіша думка: от, робиш цілий вік, так дітям вигрібай картопляні покидьки, мов злодій, серед заметеного степу; а набігли смикуні з партквітками – тягнуть крупчатку, від ротів дитячих, і сторожа, поставлена владою, охороняє кривду* [3, с. 132]; *Але, скований слабістю, непорушно стояв серед багатьох, ніби перед очима давуна* [3, с. 216]; *Торохтить підвода; возії збирають мертвих і відвозять у степ, спиняються недалеко від млина: там, в ямі, неглибоко прикидають землею* [3, с. 100]; *Як переступив поріг, – враз дождидачі вчепилися в горло* [3, с. 237] тощо.

Чимало індивідуально-авторських номінацій осіб містять характеристику чи то за суспільною

діяльністю, чи то за територіальною належністю, чи то з огляду на їхній соціальний статус: – *Хто підкуркульники? Приходили схожі на вас, забрали землю. Зосталася хата і шматок ґрунту коло вікон. Ми незможники* [3, с. 27]; *Бач, настягали чужого, а що зосталося? тільки в казані наші крупи, з запічків виметені! для півживих; самі активцики – з тугими пиками* [3, с. 134]; – *Чому не оплатив повісток, котрі прислані? – сварячись, питає сільрадівець* [3, с. 71]; *Буде чи не буде, – заговорював Кайданець, – побачимо, а вже столичник жити не дає* [3, с. 73]; *Чого захожани чужі стали мучити кожного, гарбаючи хліб собі! – від всіх, кого вимордовують* [3, с. 153]; *Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили* [3, с. 196]. *Обжмаканий, як годиться «каенесові», себто «незможному»* [3, с. 63]; *Перевірити: – притаєний! – з «індусів»; навколо таких, як правило, гніздиться опір* [3, с. 46] тощо. Іноді особа номінується не прямо, а опосередковано, через характерні зовнішні атрибути її діяльності, як от: *Гвинтівочник, зображуючи на ширококостому білесому обличчі відтінок владності, застиг – загрозливо, в скам'янілій сірзні, як статуя вождя, що в районі, між елеватором і залізничною станцією* [3, с. 185]; *Один револьверник сідає до шофера в кабінку, а решта береться до нової пайки жертв* [3, с. 196] і т. ін.

Крім номінацій осіб, з-поміж індивідуально-авторських утворень із частиномовним статусом предметності чітко вирізняються назви абстрактних понять: *Лоб скосистий і білавий: різнить проти щік, пройнятих брунатною тінністю* [3, с. 45]; *Схована трупарня ставала дедалі жахливіша; тліла з нестерпною сморідністю...* [3, с. 290]; *У шлунку сталося щось: мов невагомні речовини заповнили місця під ребрами, або сам змінився, і тепер закрито глибочину його для їжі, тому – пекота* [3, с. 91]; *Але їх самих, при мерлих від голоднечі, після того, як виробили багатство для сусіда, гнано з пекельною лайкою геть: пропадати в розграбованих руїнах* [3, с. 269]; *Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть* [3, с. 67]; *...нам зображення, – думає Мирон Данилович: – брат брата на вилах держить; під груди вдарив і підняв, поки – смерть; поставлено малюнок, як нагадку, проти каїнства, що діється, і погіршало, бо з родинами гублять* [3, с. 47] тощо. Вони продукуються не лише за допомогою тих чи тих афіксів зі значенням абстрактності, але й унаслідок основоскладання і навіть аббревіації: *Нема політичної матерії для змовленого запідозрення, – знайдуть побутову: розроблять маніру проти призначеного на «підозрострачення» і розвинуть її до ступеня державної важливості, навіть при філософії життя* [3, с. 82] (буквально «страчення за підозрою», що видається алогіч-

ним, оскільки стратити можна того, чію провину доведено); *Тільки досвід набуто: в полі «парткаверз», як він собі означив* [3, с. 55].

На окрему увагу заслуговують й індивідуально-авторські назви місяців Василя Барки, які досить колоритно і виразно передають реалії голодомору в Україні 1932–1933 років: *Ви від якого місяця голодні? – З осені дуже голодні, а зовсім – від грудня. – Від грудня? Тепер нема такого місяця. – Ні, є грудень. – Нема, вже нема! Тепер місяці нові – вчора нам сусід сказав. – Як по-новому грудень? – Зветься: **трупень**. – Січень – як? – Зветься: **могилень**. – А ті, що попереду? – Вересень тепер **розбоєнь**, бо грабували всіх, жовтень – **худень**, а листопад – **пухлень**. – А після січня? – **Лютій – людоїдень**, березень – **пустирень**, квітень – **чумень**, а далі я забув* [3, с. 213]. Поза контекстом важко встановити співвіднесення оказіональних назв місяців з узуальними (для цього треба знати хронологічну послідовність подій під час хлібозаготівель і голодомору), проте семантика кожного новотвору цілком прозора (пор.: **трупень** ← **труп**; **могилень** ← **могила** і т. ін.).

Стилістично виправданими й семантично вагомими є й індивідуально-авторські утворення на означення конкретних предметів. Вони доволі строкаті щодо семантичних, і щодо структурних особливостей. Демонструють передусім морфологічне афіксальне словотворення, однак подекуди трапляються основоскладання та аббревіація. Наприклад: *Тепер хочать затопити кров'ю людські очі. – Пробують на нас; а тоді світ душитимуть. – В них це готове: і **партмішок**, і **партзав'язка*** [3, с. 224], де **партмішок** і **партзав'язка** спродуковані на основі атрибутивно-субстантивних словосполучень *партійний мішок* і, відповідно, *партійна зав'язка* та досить яскраво демонструють ставлення партійних структур до народу й кінцеву мету хлібозаготівель 1932–1933 років. Виразність таких утворень залежить не тільки від характеру порушення словотвірних норм, а й від їх вторинної структурно-стилістичної обробки та від контекстуального оточення. Дослідження їхніх словотвірних особливостей та функціонально-стилістичних можливостей може стати предметом окремої наукової розвідки.

Загалом зауважимо: індивідуально-авторські неологізми, або оказіоналізми (від лат. occasionalis – випадковий), є зовсім не випадковими результатами письменницької творчої діяльності, що демонструють потужні виражальні потенції. Більшість із них репрезентує вмиле компонування узуального мовного матеріалу й допомагає авторові показати всі жахіття тодішньої радянської тоталітарної системи, згубну партійну ідеологію, засудити ті суспільні явища, які сприяли фізичному знищенню українського народу, духовному виродженню та духовному зубожінню «сильних світу того», що загалом призвело до трагічних наслідків.

Література

1. Адах Н. Авторські лексичні новотвори в поезії Василя Барки: семантика, функції, прагматика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Наталія Арсенівна Адах. – К., 2009. – 20 с.
2. Адах Н. Словник авторських лексичних новотворів у поезії Василя Барки / Наталія Адах // Актуальні проблеми сучасної філології : Мовознавчі студії. – Рівне, 2006. – Вип. 14. – С. 47–50.
3. Барка В. Жовтий князь : [роман] / Василь Барка. – К. : Наукова думка, 2000. – 304 с.
4. Вовк М. Модифікація фразеологічних одиниць та їх авторська структурно-семантична варіативність (на матеріалі романів В. Барки «Жовтий князь» та «Рай») / Мирослава Вовк // Вісник Львівського університету : Серія : Філологія. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 2. – С. 254–258.
5. Колоїз Ж. Українська okazіональна деривація : [монографія] / Жанна Василівна Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
6. Орлюк Я. Василь Барка і його роман «Жовтий Князь» / Я. Орлюк // Дивослово. – 2000. – № 6. – С. 34–37.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2011